

голову Генерального Секретаріату, коли В. К. Винниченко і весь склад Секретаріату подав у відставку в серпні 1917 р. Проте Д. І. Дорошенко не дістав належної підтримки, і очолювати Генеральний Секретаріат запропонували знову В. К. Винниченку.

Незважаючи на всі ці застереження, «Мої спомини про недавнє минуле» є цінним історичним джерелом, яке передає атмосферу того часу, знайомить з визначними діячами, що з ними спілкувався їх автор, описує події, що відбувалися на його очах. Спогади написані барвистою мовою, читаються з великим інтересом. Інколи автор використовує слова, характерні для західноукраїнської говірки, трапляються в тексті й латинські, польські, німецькі вирази, які доповнюють і уточнюють висловлену ним думку.

Редакція спинилася саме на тій частині спогадів Д. І. Дорошенка, де описуються не місцеві, другорядні факти, а події загальноукраїнського масштабу, які розгорнулися після Лютневої революції і повалення самодержавства, коли в Україні могутньою хвилею піднісся національно-визвольний рух, почалося відродження української нації, утворився перший український парламент — Центральна Рада та розпочалося національно-державне будівництво.

Дмитро Дорошенко

Мої спомини про недавнє минуле (1914—1918) Частина перша

ІХ.

РЕВОЛЮЦІЯ. ЇЇ ВІДГУКИ В КИЄВІ. НОВА ВЛАДА В КИЄВІ

В кінці лютого по традиції українці святкують Шевченкові роковини. В 1917 році, як і попередніх років, у Києві справляти ці роковини прилюдно й урочисто не було змоги. Не було 26 лютого звичайної урочистої панахиди в св. Софії, не було великого концерту в одній з найкращих зал міста. Тільки на далеких окраїнах Києва, в глухий Пуці-Водиці, в Святошині, скрізь, де були наші українські захоронки для дітей, улаштовано було домашні вечірки для дітей, скромно, без оповіщення. Я поїхав на таку вечірку до Пуці-Водиці разом з начальницею «дитячої експедиції» пані Н. Романович-Ткаченковою. По сніжних заметах, по безлюдній зимою дорозі глухим лісом доїхали ми на санях до великої дерев'яної дачі, що заховалась у лісовій гушавині, пристосованої для захоронки. Тут, в убогій обстанові біженського притулку, в найбільшій хаті будинку святковано пам'ять великого поета, оборонця всіх покривджених і вбогих. Сумне й зворушливе свято. Учителька розказує про життя поета-мученика. Діти декламують, співають хором. З гостей — окрім нас двох, греко-католицький священик, що їздить сюди з Києва вчити релігії дітей-уніатів, проф. Сад-ий із Станіславова з своєю дружиною, двоє-трьох співробітників та співробітниць Союзу¹. Сльози на очах в багатьох з дітей та й декого з дорослих. Про що вони думають? Мабуть, згадують, як у них там в далекому селі десь під Карпатами так само колись святковано цей день; в якій-небудь читальні «Просвіти»² збиралася громада, панотець або вчитель держав промову, діти декламували вірші, хор співав той самий «Заповіт»... Тепер цього всього нема: читальні лежать в руїнах, стирчать одні обгорілі комини та розвалені грубки; або ж у них розмістилася кузня чи похідна

лазня Союзу міст; батьки й матері загинули або невідомо де ділись, а діти — тут в захоронці, в глухій Пущі-Водиці; чи стрінуться вони коли-небудь, чи знайдуть одні других? І ця вечірка в глибині занесеного снігом лісу, в скудно освітленій нафтовою лампою кімнаті, з портретом Шевченка, повитим рушником, де вишито слова: «Свою Україну любіть, любіть її во время люте!», і ці сумні дитячі личка, і це скудне, виснажене обличчя обшарпаного полоненого «австріяка», із застиглими на ньому сльозами (він тут за сторожа при захоронці), й ці дорогі знайомі слова Шевченкового «Заповіту», виконувані хором дитячих голосів — усе це робило глибоке, незабутнє вражіння... «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте!» — Коли це збудеться?

На другий день вранці, я тільки-що встав, прибіг до мене післанець од голови нашого Союзу бар. Ф. Р. Штейнгеля³ з проханням негайно прибути до Комітету по дуже важній справі. Видко, справді щось сталося, коли такі надзвичайні запросини. Я поїхав. Майже цілий Комітет в комплекті. Обличчя в усіх стурбовані, серйозні. Мені показали телеграму з Петербурга, прислану до дирекції південно-західних залізниць у Києві членом Державної думи Бубликовим. Копію цієї телеграми зараз же було передано до нашого Комітету. З телеграми можна було зрозуміти одне, — що в Петербурзі почалася революція. Скоро чутка про це облетіла весь Київ. Але спочатку все було спокійно і так, як звичайно. Наш Комітет не розходився цілий день. Пізно увечері прийшли доповнюючі вісті, які не залишали сумніву, що в Петербурзі скинуто старий уряд і влада перейшла до рук Тимчасового правительства, видвигнутого Комітетом Державної думи. В цім правительстві для багатьох з нашого Комітету засідали «свої» люди. На другий день в помешканні начальника Київської воєнної округи генерала Ходоровича відбулася нарада, в якій взяли участь голова Комітету Всеросійського Земського Союзу А. П. Шликевич, барон Ф. Р. Штейнгель, губернський дворянський маршалок Безак, заступник міського голови Ф. С. Бурчак та ще деякі нотаблі міста і краю. Говорили про те, що робити і про потребу скликання ради представників громадських організацій міста Києва й вибору нею виконавчого комітету. Вислано було телеграму до головнокомандуючого фронтом ген. Брусилова із запитанням: як поставиться армія до перевороту? Відповідь Брусилова звучала так: «Армія виконає свій обов'язок перед рідним краєм». Я вже не пригадую точно, в якій черзі йшли події одна за другою, що закутилися з лускавичною скорістю, пам'ятаю тільки, що на четвертий день після одержання телеграми Бубликова головою Київського виконавчого комітету⁴, до якого перейшла вся влада в Києві і в краю, став бар. Ф. Р. Штейнгель, який передав мені обов'язки голови Комітету Союзу міст.

Сталася революція. В Києві вона відбулася так само безкровно, як і скрізь, крім самого Петербурга. Влада без суперечок перейшла до виконавчого комітету з 15—16 осіб, серед котрих з українців, крім голови, були ще А. Ніковський, М. Порш, Ф. Страдомський, С. Єфремов⁵ і ще один робітник з «Арсеналу» на Печерську. Рада об'єднаних громадських організацій збиралась кілька разів, але особливого значення не мала. Одним з перших розпоряджень нового правительства був наказ губернаторам передати свої функції головам губернських земських управ з титулом губернських комісарів. Отже, в Києві губернаторська влада перейшла до М. А. Суковкіна⁶. По згоді з виконавчим комітетом на свого помічника (віце-губернатора) він запросив мене. Тимчасовий уряд телеграфічно затвердив мене на посаді і, таким чином, мені довелося розлучитися із Союзом міст, де я стільки поклав праці, і перейти до зовсім нової для мене діяльності.

Призначення мене на посаду помічника губернського комісара було, безумовно, концесією українцям, і так її у нас і зрозуміли. М. А. Суковкін доручив мені губернське правління, губернське присут-

стві і взагалі цілу адміністраційну частину, собі ж залишив загальний провід і, так би мовити, високу політику, що стояла тоді на першому плані. Одначе всі скільки-небудь значні справи з губернської політики вирішувалися навіть не самим губернським комісаром, а вкупі з особливою колегіальною установою — губернським виконавчим комітетом, вибраним на губернському з'їзді представників від сільських громад. Комітет цей, збираючись майже кожного дня, засідав у бувшому генерал-губернаторському домі, потім просто губернаторському, по Інститутській вулиці ч. 40 (пізніше в ньому перебували прем'єр-міністр часів Центральної Ради, Гетьман, Директорія; взагалі, він зробивсь історичним будинком; його зруйнували, відступаючи в 1920 році, поляки), де розташувався Суковкін. До Комітету належали, скільки пам'ятаю, М. С. Грушевський, С. Л. Франкфурт, М. С. Синицький, В. К. Королів, А. М. Сербиненко, М. М. Стасюк і ще кілька людей, майже самі українці. Комітет працював дуже енергійно і діловито. З одного боку, йшла велика «законодавча» робота — складались накази й інструкції по місцевому управлінню; тут найбільше працювали Королів і Синицький. З другого боку, доводилося розбирати різні випадки, що траплялись по губернії. Не раз уже піднімалися на Київщині дрібні розрухи. Одним з перших, пам'ятаю, була спроба жидівського погрому в м. Хабному Радомишльського повіту. Тоді на місця висилались члени Комітету для мирного полагодження справи. Тоді ще панувала віра, що всякий непорядок можна вгамувати умовляннями. Одначе в історії з м. Хабним довелося вжити військову силу й зробити збройну демонстрацію.

Комітет став видавати офіціальний орган Київщини «Вісти губернського виконавчого комітету Київщини» — двома мовами, українською й російською. Взагалі було заведено відразу щодо мови урядування дуалізм. Уперше українська мова ставала в нові часи мовою урядувою. Серед інституцій, що опинились під моєю безпосередньою управою, була губернська друкарня. Її зараз же було приладжено для друку українських видань. Одною з перших, пам'ятаю, почала в ній друкувати свої й Б. Грінченка твори пані М. Грінченко⁷.

Між іншим, на мою долю випало робити ліквідацію поліції. І тоді, й тепер вважаю за одну з найбільших державних помилок Тимчасового правительства зруйнування одним почерком пера такої складної, спеціальної й необхідної, особливо в перехідні часи, інституції, як поліція. Нема що казати, стара російська поліція була з багатьох поглядів дуже погана, вживано її не для тої мети, для якої вона по суті призначалась, її треба було переформувати, реорганізувати, очистити від негодящого елемента, але руйнувати її цілком згори донизу з тим, щоб на її місце поставити таку карикатурну установу, як міліція, не було жодної рації. Ця міліція складалася з людей непідготовлених, нетямучих, а в своїх низах навіть з усяких гультіпак і заволок. Цілу масу служачих в старій поліції викидали просто на вулицю з тавром «слуг старого режиму», молодших відправляючи просто на фронт в ряди армії, так начеб це були якісь «арештантські роти» — служба у війську. Створювався відразу кадр людей непримиримо озлоблених, зручних, вправних, яких життєвим завданням являлось допомагати поваленню нового ладу, який не давав їм місця в житті. Незабаром вони стали першими адептами й вірними слугами більшовизму. А було серед цих людей багато таких, що зовсім не являлись якимись принциповими ворогами вільного ладу, що були незамітними спеціалістами свого діла і дуже добре виконували б свої обов'язки й за нового режиму, допомагаючи піддержувати лад і правильний хід життя... Більшовики виявили справжній державний розум (як й багато ще де в чому), знову використавши цих людей для потреб своєї влади. Працюючи в 1914 і 1915 роках в українським комітеті по допомозі арештованим і висланим галичанам, я добре придививсь до київської поліції і таки був добре

на неї злий. Але коли тепер до мене почали приходити перелякані, збентежені люди, починаючи з грізного ще недавно поліцмейстера Горностаєва, тепер одягнуті в цивільне убрання, викинуті буквально на вулицю із своїх казенних помешкань, в страшній тривозі за себе і за свої родини, в мені не ворухнулося ні крапельки злості, або почуття помсти; мені було просто шкода їх як людей, особливо коли побачив серед них тих, що на моїх очах гуманно поводитись з арештованими галичанами. Але допомогти я їм не міг нічим і мусив поводитись з ними «по всій суворості законів», пом'якшуючи сумну процедуру лиш чемним поводженням та деякими дрібними полегшеннями, наскільки допускала це буква невблаганних петербурзьких телеграм. Виконуючи ці телеграфічні накази, я все не міг позбутися думки, що наш триумф — тимчасовий, що будуть ще великі переміни, і тоді — чи стануться вони в лівий чи в правий бік — з нами, теперішніми «каліфами на годиннику», будуть церемонитись значно менше. Такий закон усіх переворотів у світі.

Х.

ПОЧАТКИ ШИРОКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ. ЦЕНТРАЛЬНА РАДА. ПРИЇЗД М. С. ГРУШЕВСЬКОГО. УКРАЇНСТВО І РОСІЙСЬКА «РЕВОЛЮЦІЙНА ДЕМОКРАТІЯ». НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНГРЕС.

Як тільки розійшлися перші чутки про переворот в Петербурзі, зійшлася рада «Товариства українських поступовців»⁸, цієї одинокої в ті часи всеукраїнської організації. В двох маленьких кімнатах, що залишилися вільними в Українському клубі від шпиталю*, зібрались не тільки члени ради, але й чимало рядових членів організації; прийшли представники студентської молоді. Доложено було політичні новини, прийнято до відома, що українці ввійшли до міського виконавчого комітету, між іншим, бар. Ф. Штейнгель яко голова і А. Ніковський яко секретар Комітету. Було ухвалено сходитись щодня, щоб бути в курсі цілого руху і старатись захопити в ньому по змозі впливові позиції.

На другий чи на третій день засідання ради прийшли два священики і заявили, що їх прислало яко своїх делегатів київське православне духовенство, котре на своїх загальних зборах ухвалило піддержувати контакт з українською національною організацією. Прийшли представники від робітників, явилось кілька солдатів, ті останні вже від сформованих українських громад в різних військових частинах. Присутні на наших зборах капітан Гон і поручник Микола Міхновський⁹ заявили, що вони вже ведуть роботу по влаштуванню українського військового клубу. Все це свідчило, що українці в Києві виявляють з себе певну громадську силу і що українська національно-політична організація являється вже притягальною силою для цілих суспільних груп.

Тоді було вирішено закласти загальну організацію, яка на зразок «Ради громадських організацій м. Києва» об'єднувала б всі українські

* Вище я згадував, що з початком війни київський український клуб (так само як московський, петербурзький і полтавський), щоб урятувати себе і своє помешкання, улаштував у своїх хатах лазарет на 50 поранених. Це був справжній «український лазарет»; до його забирали майже виключно самих поранених українців, і тут вони попадали не тільки в цілком українське оточення, але переходили свого роду українську національну школу; неграмотних — вчили по-українськи, всіх взагалі навчали української історії, освідомлювали, так що більшість верталась до своїх полків свідомими українцями. На дорогу давали їм і потім висилали в посилках українські книжки, листувались з ними. Протягом трьох років через оцю школу перейшли сотні й тисячі ранених, і таким чином вона своє призначення виконала. Більш-менш те саме було й по інших українських лазаретах.

національні організації й стала б на чолі руху. Ухвалено було назвати її «Центральною Радою». Було багато суперечок щодо форми організації та її складу. З одного боку, члени старого «Тупу» наполягали на тому, щоб в основу організації було покладено вже існуючу всеукраїнську організацію «Товариство українських поступовців», що об'єднувала в собі найкращі українські сили. Можна було тепер поширювати її через прилучення окремих громад, партійних організацій та кооперативних груп. З другого боку, представники молоді і численних, нараз повсталих соціалістичних організацій вимагали, щоб Центральна Рада складалася відразу по партійному принципу, щоб кожна партія мала своїх представників в числі, пропорціональним до значення й численності того класу або тої суспільної верстви, інтереси якої вона хотіла заступати. Одна, наприклад, наборзі зложена¹⁰ група студентської молоді, що назвала себе партією українських соціалістів-революціонерів, виступала від імені багатомільйонної маси українського селянства і претендувала на більшість місць в Раді. В тім же дусі висловлювались і представники аж п'яти робітничих українських організацій в Києві (що тільки тепер ми про них почули) і т. д. Розуміється, нічого не можна було принципово мати проти того, щоб в організації парламентарного типу (а такою, властиво, й мусила стати Центральна Рада) дійсно вибрані й уповноважені певною верствою представники діставали число місць, відповідне чисельності й реальному значенню заступленої ними громадської верстви. Але в організації, що виникла в революційний момент і формувалася перш за все з метою координувати український рух і стати на його чолі, уступити провід людям новим, що являються представниками значних громадських або соціальних верств, тільки *in spe*¹¹ — для людей, що досі стояли на чолі національного руху і несли за нього відповідальність в найтяжчі часи, це уявлялось ділом дуже небезпечним по своїх наслідках. Менше всього, розуміється, тут грало роль небажання позбутися «впливу», більш за все боялися, щоби не потерпіли на цьому інтереси справи. Але тому, що переспорити й переконати людей з демагогічним нахилом дуже важко, то скільки не сперечалися й не гарячилися при формуванні Центральної Ради, але складати її довелося по принципу партійному. Бачачи, як трудно зговоритися, порозумітися й налагодити спільну працю, і та, і та друга сторона покладала всі надії на приїзд проф. М. Грушевського, якого сподівалися за дня на день. Для нього було резервовано місце голови Центральної Ради. Од його особистого й громадського авторитету, шанованого в усіх українських кругах, сподівалися примирення всіх суперечностей і об'єднання всіх на спільній роботі задля громадського добра. Тим часом уже наладжувалася практична робота: випускалися українські відозви до населення, відновлено видання українських часописів — почала виходити «Нова Рада», за нею «Народна воля», орган укр. соціалістів-революціонерів, «Робітнича газета», орган соціал-демократів¹² і т. д. Щодня з'являлися нові українські відозви, плакати, брошури, йшла надзвичайно швидким темпом організаційна робота в Києві й на провінції, скликались і підготовлялись з'їзди. Я, хоча й вступив у виконання обов'язків помічника губернського комісара Київщини, вчашав на засідання Центральної Ради й багато сперечався щодо способу її формування.

Нарешті (тижнів через два після початку революції в Києві), приїхав М. С. Грушевський¹³. Пам'ятаю, в призначену годину увечері ми з пок. Ф. П. Магушевським¹⁴ поїхали його зустрічати на двірці¹⁵. Дожидали кілька годин, а поїзда все не було. Ми залишили авто дождити, а самі поїхали додому. Шофери чекали до 4-ої години ранку й поїхали також додому спати. А в 5 годин ранку прибув, нарешті, поїзд; з ним трапилось в дорозі нещастя: загорівся спальний вагон, в якому якраз їхав Грушевський, і він ледве встиг вискочити в одній білизні та пантофлях. Погоріли всі його речі, в тім числі кілька дуже

рідкісних книжок старого українського друку XVI—XVII в., що він віз із собою. З двірця до себе додому довелося мандрувати Михайлові Сергійовичу пішки, в пальто поверх білизни і в нічних пантофлях. Так скромно відбувся в'їзд до Києва людини, якій незабаром довелося відігравати таку голосну роль в діях Києва й цілої України.

Прибувши до Києва, проф. Грушевський дуже скоро зорієнтувався в обставинах, і ось за дуже короткий час, коли минулися перші дні радісних зустрічей, поцілунків, привітань, ми, старі «тупівці», співробітники Михайла Сергійовича, його вірна стара гвардія, з немалим здивуванням почали помічати, що він — не з нами. Він більше перебував в товаристві молодих есерів (соціалістів-революціонерів), радився з ними, оточував себе ними, а з нами балакав і радився дуже мало. Коли дехто із старших українських діячів, що стояв в особисто близьких стосунках до Михайла Сергійовича, спробував запитувати його, що сталося, чому він так поводить себе, М. С., ухилившись, заявляв, що реальна сила за цими «молодиками», що за ними скоро підуть маси, через те краще відразу стати на їх чолі, щоб не допустити цілий рух до крайностей і великих помилок. Такий був змісл його відповідей і пояснень. До певної міри ми з ним погоджувались, хоч особисто це було й неприємно. Мені особливо не подобалась оця політика Михайла Сергійовича, на приїзд котрого я також покладав якнайбільші надії. Цікаво, що він нікому з нас, наприклад, не радив іти за ним, не закликав приєднатись до його нового гурту, він начебто хотів показати, що він один розуміє «дух часу» і поспішав сепаруватись од тих, хто ніби нездібний був за тим духом поспішати. Це у великій мірі знеохочувало мене до праці в Центральній Раді, до її безконечних нарад і галасливих засідань. Я потроху став відходити від неї, вирішивши, що краще віддатись практичній роботі і, користуючись зі свого нового офіційного становища, старатись практично, без теоретичних міркувань, де тільки можна, проводити українізацію суспільного й адміністраційного життя Київщини. Праця в губернським виконавчим комітеті своїм практичним напрямком припала мені дуже до серця. Між іншим, моїм обов'язком було затверджувати й реєструвати нові товариства та спілки. І от першим товариством, що подало мені свій статут до затвердження, була київська «Просвіта». Рівно сім років перед тим те саме губернське правління, на чолі якого я тепер стояв, закрило «Просвіту». В числі приводів до закриття було офіційно поставлено видання моєї книжки «Оповідання про Ірландію». Тепер на поданому мені примірнику статуту цієї «Просвіти», де я колись був три роки секретарем за головування небіжчика Б. Д. Грінченка, я зробив напис про затвердження товариства. Це був один з тихих, але значних для мене тріумфів у моїм житті.

В половині березня відбулися один за другим важливі моменти в розвитку українського руху. Коли не помиляюсь, 18 березня відбулася в Києві українська маніфестація¹⁶. Своїм грандіозним характером, своїм одушевленням, своїм ентузіазмом вона перейшла всі наші сподіванки. В ній узяло участь понад сто тисяч людей. Коли я підійшов до Володимирського собору, звідки мав рушити похід, то вже тут було повно народу, вся вулиця й площа була заповнена тисячами людей. Так само юрби стояли й далі, по Бібіковському бульвару¹⁷, Володимирській вулиці коло університету. Стояли цілі відділи війська з жовто-блакитними прапорами. Одна за другою надходили громади, групи, корпорації; школи, гімназії, товариства — усі з українськими прапорами. Он пройшов цілий відділ полонених вояків-галичан. Тут близько коло мене стояв о. Щепанюк¹⁸, один з галицьких заложників. «А що, отче, — звернувся я до нього, — тепер Ви бачите, що таки існує українське життя в Києві?». У відповідь він мовчки стиснув мені руку. В його на очах бриніли сльози. Я розшукав аж коло університету громаду членів київської «Просвіти», під прапором якої я хотів іти в похо-

ді. До нас прилучився і М. С. Грушевський. Безконечні юрби все прибували. Похід давно рушив, а до нас ще черга не дійшла — так далеко розтягнулася маніфестаційна колона. Маршрут був: по Великій Володимирській од університету, по Фундуклеївській¹⁹, Хрещатику, до міської думи, звідти вгору по Михайлівській вулиці до площі св. Софії біля монумента Богдана Хмельницького. Без кінця ішло військо: казали, що вийшло 30 000 жовнів. Нарешті, дійшла черга і нам рушити. На чолі нашої громади несено прапори: один з портретом Шевченка, другий — національний. Перший ніс Ів. Ів. Щитківський, голова Комітету по збудуванню в Києві пам'ятника Шевченкові, другий — Вол. Мик. Леонтович²⁰. Ми по черзі їм допомагали. Помалу, поволі йшов величний похід. Гордо маяли в повітрі національні жовто-блакитні прапори (колір — символ нашого блакитного неба і золотої пшениці на полях). То з одної, то з другої групи чути було спів: «Гей, не дивуйтесь», «Соколи-соколи» (марш), «Ще не вмерла Україна». Та ось наша група дійшла до площі перед міською думою. Там на балконі стояла президія виконавчого комітету і вітала похід. Тут же стояв і начальник військової округи ген. Ходорович²¹ і по-військовому салютував українським прапором. Проф. Грушевський дав знак рукою, що хоче говорити. Все втихло. Піднесеним голосом — де він у нього взявся! — немов в якомусь натхненні закликав нас Грушевський, щоб ми всі тут присягли під прапором Шевченка, що будемо боротись і не складемо зброї, аж поки не виборемо рідному краю автономії. Ми всі стали на коліна, підняли руки вгору і заприсягли. Тут ентузіазм досяг найвищої хвилі. Юрба схопила Грушевського на руки і понесла на другий поверх думи, на балкон, і звідти показали його народу. З тисячів грудей залунало: «Слава батькові Грушевському!». Потім похід рушив далі, на Софійську площу, але на віче я вже не був, бо мусив іти до своїх службових обов'язків. На цім віче винесено було резолюцію з домаганням автономії України.

Українська маніфестація була переломним моментом в розвитку українського руху в Києві: тепер відразу і свої, і чужі побачили, що українство — сила, що за ним маси, а не якісь окремі гуртки і купки. Ми всі почули вперше твердий ґрунт під ногами, почули себе господарями в своїй хаті. За маніфестацією почалися з'їзди.

Перший великий з'їзд — то був з'їзд «Товариства українських поступовців»²². З'їхалось кілька сотень людей, цвіт української інтелігенції, люди, що винесли на собі весь дотеперішній український рух. Засідання відбувались у великій залі Педагогічного музею, що скоро потому перейшов до розпорядження Центральної Ради*. Головою з'їзду обрано Іллю Шрага²³. На з'їзді виявилися дві течії: одна — стояла за тим, щоб обернути «Туп» в партію із соціалістичною програмою, за виставлення гасел в дусі часу, за прийняття тактики, що була розрахована на притягнення якнайширших кругів прихильників. Друга течія настоювала на тому, щоб зберегти загальнонаціональний характер організації, щоб не перемальовуватись в соціалістичну фарбу і щоб виставити більш помірковані, але зате більш практичні гасла в сфері соціально-економічної програми. Величезна більшість була по стороні першої течії, і вона перемогла. З'їзд ухвалив перетворити товариство українських поступовців в партію «соціалістів-федералістів». Головним пунктом політичної програми нової партії було переформування Росії на федерацію цілком автономних національних територій. Більша частина старих «тупівців» автоматично перейшла в ряди нової партії (їх з цього часу почали називати скорочено «ес-ефами»), в тім числі і я. В дуже небагатьох стало громадської одваги, не поділяючи програму

* Комісаром публічних будинків від виконавчого комітету був його член Микола Порш. З його наказу й було віддано українським організаціям гарний будинок Педагогічного музею, що перейшов тепер до історії з іменем Центральної Ради.

нової партії, не почувачи й не визнаючи себе соціалістами, не ввійти до неї за прикладом своїх однодумців, приятелів і товаришів. Так зробив, наприклад, Є. Х. Чикаленко²⁴. Решта ж підлягла, як вона сама уважала, «громадській дисципліні».

На початку квітня відбувся в Києві Національний український конгрес²⁵. В інтервалі між з'їздом «Тупу» і Національним конгресом стався знаменитий інцидент, який показав, як ставиться до українського руху «революційна російська демократія», що привласнила собі право промовляти в Києві, в серці України, від імені цілого краю. Треба сказати, що виконавчий комітет, зробивши своє діло, вдержавши в Києві лад в перші дні революції, помалу зійшов зі сцени. В місті вже наладилась нова влада, призначена Тимчасовим правительством, комісаром міста призначено було українця д-ра Страдомського, губернським комісаром був д. Суковкін, на чолі військ. округи, поруч начальника ген. Ходоровича, стояв ще комісар полковник К. Оберучев²⁶, що за пару тільки тижнів перед революцією повернувся із заслання до Києва і зразу був обраний нашим Комітетом Союзу міст в уповноважені^{**}. Куратором шкільної округи було вже призначено проф. М. Василенка²⁷. Одначе на провідну роль почали претендувати дві нові організації: «Рада солдатських депутатів» і «Рада робітничих депутатів»²⁸. В обох перед вели російські та жидівські інтелігенти соціал-революційного і соціал-демократичного напрямку. Цим людям український рух стояв кісткою в горлі, бо перебивав їхні апетити на першу роль в Києві і в цілім краю. Резолюція віче про автономію України особливо їх наполохала. Ватажками в обох «советах» були: якийсь Незлобін²⁹, голова Робітничої ради, страшенний нахаба і демагог; капітан Карум, солдат Таск³⁰, лікар Фрумкін і т. п. фігури. Отже, ця компанія виявила бажання порозумітися з українцями, щоб не сталось якогось порушення «єдиного революційного фронту». Від Центральної Ради на балачку з ними було вираджено делегацію, до якої увійшли: М. С. Грушевський, В. К. Винниченко, Д. В. Антонович³¹, Ф. І. Крижановський³² і я. Ми пішли на збори сполучених президій рад солдатських і робітничих депутатів, що відбувались в помешканні колишнього Дворянського клубу на розі Хрещатика і Думської площі. Застали тут кілька десятків людей — цивільних і військових. Нам зроблено було формальний допит: до яких, власне, меж простягаються наші домагання і чи не задумуємо ми переводити автономії України «явочним порядком» (фактично)? На це від імені нашої делегації відповів Грушевський, що ми справді хочемо автономії, але що в цьому домаганні не повинно бути нічого страшного для тих, хто стоїть на ґрунті гасел, висунутих революцією: самовизначення народів, децентралізація і т. д. Ця відповідь викликала страшенний рух серед зібраних, і голова зборів Незлобін різко заявив, що домагання автономії в теперішню хвилю це — удар в спину революції і що на всякі спроби фактичного переведення цієї автономії революційна демократія відповість багнетами. Йому потакував капітан Карум, один з хвилевих героїв дня на тодішнім київським обрію. М. С. Грушевський запитав: так що ж, чи не думає російська революційна демократія триматись у нас на Україні на багнетах? Питання Грушевського трохи збентежило революційних демократів, і Незлобін пустився в довге вговорювання про те, що, мовляв, негайне переведення в життя автономії України пошкодило б революції, відтягло б від неї живі сили, ослабило б єдиний революційний фронт, що «товарищ Грушевский» не з місяця ж з'явився і повинен знати, чим в дійсности загрожує фактичне переведення автономії ось зараз... Грушевський відповів, що він, власне, тому й висуває постулат автономії

^{**} Одночасно з ним Комітет на мою пропозицію вибрав і С. В. Петлюру, щоб не збільшити у нас український елемент. Але дві мої телеграми, які сповіщали Петлюру про вибір, не дійшли вже до нього, бо настали революційні дні, і він залишився в Земськім Союзі на західному фронті.

України, що він не звалився з місяця, а жив увесь час на землі і дуже добре розуміє різницю між гарними словами, які говоряться в часи революції, і реальними вимогами життя*. Нарешті, якось революційна демократія задовольнилася нашими заявами, що ніхто не думає встромляти ножа в спину революції, що в справі автономії спочатку хочемо почути думку і волю народу і що задля цього скоро має зібратись національний конгрес. Розійшлися ніби мирно, але на душі у нас, українців, залишився дуже гіркий осадок.

Та ось 4 квітня³³ у великій залі Купецького зібрання в Києві відкрився Український національний конгрес. В цій залі раніше звичайно відбувалися урочисті шевченківські концерти. Тепер зала і хори над нею вщерть були заповнені народом. На конгресі були представники з усіх місць України: поприїздили члени давніх українських громад і організацій «Тупу», представники деяких земських і міських самоуправ, представники дуже багатьох сільських громад, кооперативних спілок, новоповсталих військових, селянських, робітничих та різних професійних організацій і новоутворених політичних партій. Не було це якесь парламентарне представництво, але революційний український з'їзд, що дуже повно репрезентував усе свідоме українство того часу в усіх громадських і соціальних його кругах. З'їхалось усього коло 1500 людей, з котрих понад 800 мало мандати від різних організацій. Такого з'їзду ще не бачила Україна в нові часи. З'їзд відкрився співом «Вічної пам'яті» тим, що полягли в різні часи за волю України. Головою конгресу однодушно й одногосно, серед великих овацій обрано проф. М. Грушевського. Потім пішли різні привітання конгресу делегаціями й окремими особами. Велике враження зробило привітання єпископа Никона³⁴ і його тут же серед грому оплесків вибрано до почесної президії. В президії сидів і Вол. Винниченко, що скоро по вибуху революції приїхав з Москви до Києва і почав догравати значну роль в рухові. Президія мала в собі, крім персонально заслужених осіб, таких, як пані Марія Грінченко, представників від усіх значніших громадських або соціальних груп, заступлених на з'їзді. Отже, сиділи тут солдати, матроси, селяни, робітники, священники і т. д. З'їзд почався і відбувався в атмосфері особливого піднесення духу й радісного настрою. Це помічали навіть представники чужої й неприхильної нам преси, які чисельно явились на з'їзд і потім писали, що на з'їзді «сяли від тремтячого весняного усміху людські обличчя, палким жаром горіли очі, скрізь дружні обійми, братерські поцілунки при стрічах... з'їхались члени сім'ї на велике спільне свято... Треба було, видно, дуже довго і сильно терпіти, треба було цілі століття зносити гніт національної й політичної неволі, щоб так гаряче зустрічати свято визволення» («Киевская мысль»)³⁵.

Перший день конгресу розпочався по святочній промові М. Грушевського моїм рефератом «Державне право і федеративні домагання на Україні»; потому йшли реферати: Ол. Шульгина³⁶ «Федералізм і перебудова Росії на федералістичних основах» і Ф. Матушевського «Права національних меншостей та їх гарантії». В дальші дні було заслухано реферати: Мих. Ткаченка³⁷ «Автономія України у федеративній республіці», Ф. Крижановського «Про способи утворення автономного ладу на Україні», Вол. Садовського³⁸ «Про територію автономної України» і Прок. Понятенка «Забезпечення прав національних меншостей». Як бачимо з самих тем доповідей на з'їзді, він проходив під знаком автономії й федерації і виявив велику увагу до «меншостей», зовсім непропорційно до тої уваги, якою ці меншості обдаровували український національний рух. На з'їзді були виступи й самостійників

* З цим Незлобіним мені довелось зустрітись літом 1917 р. в Галичині, де він їздив по краю і самоуправно реквізував різні машини для нібито Київської Ради робітничих депутатів, одне, попросту грабував чуже майно без усякого права і підстави.

(Фед. Коломийченка, наприклад), але вони були невдалі і не відповідали загальному настрою конгресу, що маніфестував у своїх резолюціях лояльність і довір'я до Тимчасового правительства.

Ухвали конгресу зводились до вимог національно-територіальної автономії України в перебудованій на федеративних основах Російській республіці і переведення цієї автономії тепер же, недовождаючи всеросійських установчих зборів. Першим кроком до цього уважалося встановлення крайового уряду, який мала організувати Центральна Рада. В числі резолюцій конгресу було й домагання негайного увільнення й повороту до рідного краю всіх арештованих і засланих за старого режиму галичан. Взагалі треба сказати, що ні один український великий з'їзд, починаючи від з'їзду «Товариства українських поступовців», не проминав у своїх резолюціях отсього домагання щодо галичан. Національний конгрес установив схему організації Центральної Ради і вибрав її президію: на голову — М. Грушевського й на заступників голови — Сергія Єфремова і Вол. Винниченка.

На другий, чи на третій день засідань конгресу приїхав до Києва військовий міністр Тимчасового правительства А. І. Гучков³⁹. Конгрес уповноважив мене, Миколу Міхновського і Ст. Єрстова (делегата від Кубані) привітати в особі міністра Тимчасового правительства і переказати йому деякі побажання, а саме: про формування українських військових частин з добровольців і про вивід з української території польських військових формацій. Ми поїхали на Банкову вулицю в помешкання штабу Київської військової округи. Тут ми застали вже цілий ряд делегацій, переважно військових. З-поміж них виділився якийсь генерал з малиновими нашивками на еполетах і забалакав до нас. Це був генерал Довбор-Мусницький⁴⁰, начальник польської дивізії, що стояла в районі Білої Церкви й своїм безтактовним, арогантним⁴¹ поведженням дуже дратувала місцеву людність. Генерал висловив своє задоволення, що бачить перед собою українських представників, що ми, поляки й українці, повинні жити між собою в добрій згоді, бо маємо так багато спільного між собою... В цей мент з вулиці почулося «ура» — над'їхав міністр. Скоро до зали увійшов невисокий, повний, сивий пан у синьому цивільному вбранні: це був військовий міністр і у всіх нас, а особливо у військових, його ультрацивільний вигляд викликав якесь здивування. Та проте голосне «ура» розляглося і в залі. За кілька хвилин нашу делегацію запрошено до кімнати, куди прийшов міністр, і я тут від імені делегації сказав йому коротеньке привітання і передав побажання конгресу. Гучков подякував за привітання, а щодо побажань відповів якось ухильно й неясно: що, мовляв, поляки тепер своєї території не мають (тоді ціла російська Польща була окупована німцями), так як же відмовити їм в гостинності, що вони скоро й самі виберуться, бо мають іти на фронт і т. п. А щодо формування українських частин, то це діло треба обміркувати й порадитись з місцевою військовою владою. І він щось сказав генералові, що був коло його так немов в ролі секретаря, і той щось занотував у своїй книзі. На цьому наша аудієнція скінчилася. Враження залишилось у нас квасне: ми доповіли про результати нашої місії президії конгресу, і я вже не пам'ятаю, чи реагував як-небудь конгрес на відповідь Гучкова.

(Далі буде)

ПРИМІТКИ

¹ Всеросійський союз земств і Всеросійський союз міст — організації, які виникли в серпні — вересні 1914 р. Вони займалися евакуацією з фронту хворих і поранених, влаштуванням госпіталів, допомогою біженцям, налагодженням роботи промисловості для потреб фронту, ремонту шляхів та мостів у прифронтовій смузі та ін. Союзи відкрили велику кількість підприємств та дрібних майстерень, які працювали для фронту.

- ² «Просвіти» — організації, що виникли на західноукраїнських землях в другій половині XIX ст. і діяли там до кінця 30-х років XX ст. У 1906 р. заснуються і в Східній Україні, де існували до початку 20-х років. Проводили широку прогресивну культурно-освітню роботу.
- ³ Штейнгель Ф. Р. (1870—1946) — політичний і культурний діяч, барон, поміщик з Ровенського повіту на Волині, голова Комітету союзу міст Південно-Західного фронту (1915), з 1917 р. — голова Київського комітету Всеросійського союзу міст, належав до кадетської партії, також член української партії соціалістів-федералістів (УПСФ).
- ⁴ Київський міський виконавчий комітет — виконавчий орган Ради об'єднаних громадських організацій, яка являла собою місцевий орган влади Тимчасового уряду. Виконавчі комітети формувалися з представників земств і міських дум. Ними призначалися губернські й повітові комісари. До складу Київського виконкому (з 15-ти осіб), обраного 4 березня 1917 р., який очолив кадет М. Ф. Страдомський — заступник київського міського голови, увійшов Ф. Р. Штейнгель, а одним з його секретарів став А. В. Ніковський. М. Ф. Страдомський з червня по кінець серпня 1917 р. виконував обов'язки губернського комісара Київщини.
- ⁵ Порш М. В. (1879—1944) — політичний і громадський діяч, входив до ЦК УСДРП, член Центральної Ради і Малої Ради, генеральний секретар праці, з 18 грудня 1917 р. — генеральний секретар з військових справ.
- Єфремов С. О. (1876—1939) — громадський діяч, журналіст, літературознавець, член УПСФ, заступник голови Центральної Ради.
- ⁶ Суковкін М. А. — до 1917 р. голова Київського губернського земства, після Лютневої революції — київський губернський комісар Тимчасового уряду.
- ⁷ Грінченко Б. Д. (1863—1910) — відомий український письменник, фольклорист, етнограф, мовознавець, критик, історик, педагог, організатор багатьох видань.
- Грінченко М. (псевд. М. Загірна, 1863—1928) — дружина Б. Грінченка, публіцист, перекладач.
- ⁸ Товариство українських поступовців (ТУП) — засноване 1908 р. у Києві. До його складу входили представники ліберально-буржуазної інтелігенції. За своєю програмою і тактикою близьке до партії кадетів. В червні 1917 р. стало називати себе партією соціалістів-федералістів (УПСФ). Її лідерами були Д. І. Дорошенко, С. О. Єфремов, А. В. Ніковський та ін.
- ⁹ Міхновський М. І. (1873—1924) — підпоручик, голова товариства ім. П. Полуботка, один з організаторів 1-го українського полку ім. Б. Хмельницького, член Центральної Ради. Активно виступав із самостійницьких позицій.
- Капітан Гон (за іншими відомостями — поручик Ган) — член Центральної Ради. М. С. Грушевський називає його одним «з малозвісних діячів нашої революції, котрому належить почесна згадка» (Київ. — 1989. — № 9. — С. 111).
- ¹⁰ Наборзі зложена — створена нашвидку.
- ¹¹ In spe (лат.) — в майбутньому.
- ¹² «Нова Рада» (1917—1919) — центральний орган УПСФ, видання «Товариства підмоги літературі, науці і штуці». Перший номер вийшов 25 березня 1917 р. Редактор А. В. Ніковський.
- «Робітнича газета» (1917—1919) — центральний орган партії українських соціал-демократів (УСДРП). Перший номер вийшов 30 березня 1917 р. Редактор В. К. Винниченко.
- «Народна воля» (1917—1919) — газета партії українських есерів (УПСР). Видавці — Центральний український кооперативний комітет і Українська Селянська Спілка. Перший номер вийшов 4 травня 1917 р. Редактор М. М. Ковалевський.
- ¹³ Грушевський М. С. повернувся з Москви, де він перебував під наглядом поліції, до Києва в ніч з 12 на 13 березня 1917 р.
- ¹⁴ Матушевський Ф. П. (1869—1919) — громадський діяч і публіцист, належав до УПСФ, член Центральної Ради і Малої Ради, юрист.
- ¹⁵ Двірець — вокзал (діал.).
- ¹⁶ Маніфестація, про яку згадує автор, відбулася не 18, а 19 березня.
- ¹⁷ Бібіковський бульвар — нині бульвар Тараса Шевченка.
- ¹⁸ о. Щепанюк — парафіяльний священик грецько-католицької церкви в Києві.
- ¹⁵ Фундуклеївська — нині вул. Леніна.
- ²⁰ Леонтович В. М. (1866—1933) — громадський діяч, письменник, член Центральної Ради, належав до УПСФ.
- ²¹ Ходорович М. А. — генерал, до 29 квітня 1917 р. — начальник Київського військового округу.
- ²² З'їзд ТУПу відбувся в Києві 25—26 березня 1917 р.
- ²³ Шраг І. Л. (1847—1919) — громадський і політичний діяч, адвокат, входив до Центральної Ради від Чернігівської губернії, належав до УПСФ.
- ²⁴ Чикаленко Є. Х. (1861—1929) — громадський діяч і публіцист, один із засновників ТУПу. В 1917 р. активної участі в політичній діяльності не брав.
- ²⁵ Український національний з'їзд (конгрес), скликаний Центральною Радою для перетворення її у представницький орган всього українського народу, проходив у Києві 6—8 квітня 1917 р. Він поповнив Центральну Раду новими членами, кількість яких зросла до 150 осіб.
- ²⁶ Оберучев К. М. (1865—1929) — полковник, російський есер, комісар, а згодом

- командуючий Київською військовою округою. Виступав проти автономії України і українізації військ.
- ²⁷ Василенко М. П. (1866—1935) — громадський і політичний діяч, історик, педагог і журналіст, належав до ТУПу, згодом — до партії кадетів. В 1917 р. — куратор Київської шкільної округи. Товариш міністра освіти в Тимчасовому уряді.
- ²⁸ У Києві Рада робітничих депутатів організувалась 3 березня 1917 р., Рада солдатських депутатів — 9 березня. Протягом усього року вона діяла окремо, збираючись інколи на спільні засідання.
- ²⁹ Незлобін П. І. (1884— ?) — належав до партії російських есерів, працював у друкарні. Обраний до Київської Ради робітничих депутатів, очолив її виконком і виконував обов'язки голови до серпня 1917 р.
- ³⁰ Таск Є. Я. — солдат, меншовик, присяжний повірений, виконував обов'язки голови виконкомом Київської Ради солдатських депутатів до жовтня 1917 р.
- ³¹ Антонович Д. В. (1877—1945) — мистецтвознавець і політичний діяч, член УСДРП, заступник голови Центральної Ради. З 21 грудня 1917 р. — генеральний секретар морських справ.
- ³² Крижанівський Ф. І. — кооператор, політичний діяч, член Центральної Ради.
- ³³ Український національний з'їзд розпочав свою роботу 6 квітня.
- ³⁴ Єпископ Никон (1868—1919) — М. Безсонов, член IV Державної думи від Волинської губернії, обстоював право навчання українською мовою. Він же — єпископ Красноярський, під час війни виступав із засудженням російської політики в Галичині. В 1917 р. зняв сан єпископа, повернувся на Україну, був директором Департаменту шкільництва, міністром у справах релігії в уряді Директорії.
- ³⁵ «Киевская мысль» — щоденна газета ліберально-буржуазного напрямку. Виходила з 30 грудня 1906 р., в 1917 р. — двома випусками — ранковим і вечірнім. Редактором її у той час був меншовик М. С. Балабанов.
- ³⁶ Шульгин О. Я. (1889—1960) — політичний і громадський діяч, історик, належав до УПСР, член Центральної Ради і Малої Ради, з липня 1917 р. по січень 1918 р. — секретар міжнаціональних справ, а згодом — міжнародних справ.
- ³⁷ Ткаченко М. С. (1879—1920) — член ЦК УСДРП, входив до Центральної Ради і Малої Ради, з листопада 1917 р. — генеральний секретар, а згодом — міністр судових справ.
- ³⁸ Садовський В. (1886—1947) — громадський і політичний діяч, економіст, належав до УСДРП, член Центральної Ради і Малої Ради, генеральний секретар судових справ.
- ³⁹ Гучков О. І. (1862—1939) — один з організаторів партії октябристів. В 1915—1917 рр. — голова центрального військово-промислового комітету, військовий і морський міністр в першому складі Тимчасового уряду (2 березня — 2 травня 1917 р.).
- ⁴⁰ Довбор-Мусницький Ю. (1867—1937) — генерал царської армії, командир 1-го польського корпусу.
- ⁴¹ Арогант (польськ.) — нахаба, грубіян.